

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Δημογραφικές εξελίξεις στη νεότερη Ελλάδα

Η επιστήμη της δημογραφίας παρακολουθεί τις μεταβολές του πληθυσμού στο χώρο και το χρόνο με βάση μετρήσεις της φυσικής κίνησης του πληθυσμού (γεννήσεις και θανάτους), των πληθυσμιακών μετακινήσεων (εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση, προσφυγικό φαινόμενο) και της κατανομής των χαρακτηριστικών του πληθυσμού, όπως το φύλο, την ηλικία κλπ. Συνήθως οι δείκτες γεννητικότητας και θνησιμότητας υπολογίζονται ανά χίλιους κατοίκους. Οι κατανομές των πληθυσμών ανά φύλο και ηλικία σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή αποτυπώνονται στις λεγόμενες πυραμίδες ηλικιών. Από την κατανομή των ηλικιών εξάλλου προκύπτει η νεανικότητα ή η γήρανση ενός πληθυσμού.¹

Οι πληθυσμιακές μεταβολές των τελευταίων δύο αιώνων αποτυπώνουν κοινωνικές εξελίξεις, τις οποίες οι δημογράφοι έχουν ονομάσει *δημογραφική μετάβαση*. Η εν λόγω μετάβαση συνίσταται στην πορεία από δημογραφικά καθεστώτα υψηλής θνησιμότητας και υψηλής γεννητικότητας σε καθεστώτα χαμηλής θνησιμότητας και χαμηλής γεννητικότητας. Το καθεστώς αυτό επηρεάζεται από τις συνθήκες νοσηρότητας των κοινωνιών και από την κατανομή της νοσηρότητας στις

1. Βλ. την πυραμίδα ηλικιών του ελληνικού πληθυσμού σύμφωνα με την απογραφή του 1920, στο τέλος του κεφαλαίου.

ηλικιακές του ομάδες. Ειδικότερα ο όρος *επιδημιολογική μετάβαση* αναφέρεται στα καθεστώτα νοσηρότητας και αιτιών θανάτου σύμφωνα με τον αιγύπτιο επιδημιολόγο Abdel Omran (1925-1999). Οι κοινωνίες συγκεκριμένα μεταβαίνουν από το στάδιο των μεγάλων επιδημιών και λιμών, κατά το οποίο σημειώνεται υψηλή θνησιμότητα και υψηλή γεννητικότητα, στο στάδιο της υποχώρησης των επιδημιών, κατά το οποίο υποχωρεί η θνησιμότητα ενώ η γεννητικότητα παραμένει υψηλή και αυξάνεται ο πληθυσμός, και στη συνέχεια στο επόμενο στάδιο, αυτό των εκφυλιστικών και ανθρωπογενών ασθενειών, κατά το οποίο μειώνεται η θνησιμότητα, χάρη στις ιατρικές προόδους, αλλά και η γεννητικότητα με την ουσιαστική συμβολή της βούλησης των γυναικών.

Στην Ελλάδα η είσοδος στη δεύτερη φάση της δημογραφικής μετάβασης ξεκίνησε, κατά την ιστορική δημογράφο Βιολέτα Χιονίδου, με τη μείωση της θνησιμότητας από το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα. Η εξέλιξη ωστόσο των δεικτών γεννητικότητας, ενός πιο σύνθετου ζητήματος, ξεκίνησε μεν γύρω στη δεκαετία του 1880, στη συνέχεια επηρεάστηκε από την εξωτερική μετανάστευση, η οποία εντάθηκε από το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα και αφήρεσε από την ελληνική κοινωνία μεγάλο μέρος του νεανικού ανδρικού πληθυσμού, και από πολλούς άλλους κοινωνικο-οικονομικούς καθώς και συγκυριακούς παράγοντες. Η γεννητικότητα διατηρείτο σε υψηλό επίπεδο εξαιτίας της νεαρής ηλικίας γάμου των γυναικών (23-24 ετών) και της συνακόλουθης μακρύτερης περιόδου γονιμότητας. Οι δείκτες γεννητικότητας και θνησιμότητας υποχώρησαν έντονα από τη δεκαετία του 1950 και εξής, για να φτάσουν σε επίπεδα αδυναμίας αναπλήρωσης των γενεών κατά τη δεκαετία του 1980.

Απογραφές

Κατά τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας η χώρα ήταν ένας ανεξερεύνητος τόπος, ακόμη και για τη διοίκησή της. Τα πρώτα διαθέσιμα στοιχεία προέρχονται από

την ατελή προσπάθεια απογραφής του 1828 από τον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (1776 - 1831), από τον οποίον η διάσκεψη στον Πόρο των εκπροσώπων των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας, είχε ζητήσει στατιστικά δεδομένα. Οι πρώτες απογραφές του πληθυσμού του ελληνικού βασιλείου άρχισαν το 1834. Μέχρι το 1856 ήσαν σχεδόν ετήσιες με μειωμένη αξιοπιστία και εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της στρατολογίας. Την ευθύνη των απογραφών είχε το γραφείο δημόσιας οικονομίας του υπουργείου εσωτερικών. Στη συνέχεια, περισσότερο αξιόπιστες εθνικές απογραφές διενεργήθηκαν το 1861,² 1870, 1879, 1889, 1896, 1907, 1920, 1928, 1940. Από το 1951 και εξής οι εθνικές απογραφές διενεργούνται τακτικά κάθε δέκα χρόνια.³

Οι πρώτες δεκαετίες

Η ελληνική κοινωνία των άμεσων μετεπαναστατικών χρόνων αντιμετώπιζε τις δημογραφικές συνέπειες του μακρόχρονου πολέμου της ανεξαρτησίας και των εμφύλιων συγκρούσεων: την πληθυσμιακή ερήμωση, τις ενδημικές ασθένειες και την απειλή εισβολής επιδημιών. Αν σήμερα η πυκνότητα του πληθυσμού είναι 82 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο σύμφωνα με την απογραφή του 2011, το 1830 η αντίστοιχη πυκνότητα δεν ξεπερνούσε τους 16 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο.⁴ Με το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων να ζουν στην Πελοπόννησο, ο

2. Υπεύθυνος της πρώτης σχετικά αξιόπιστης εθνικής απογραφής του 1861 ήταν ο τμηματάρχης δημόσιας οικονομίας Αλέξανδρος Μανσόλας.

3. Στον ιστότοπο της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής υπάρχουν οι εκδεδομένες ελληνικές απογραφές από το 1879 και εξής στη διεύθυνση:

http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/categoryyears?p_cat=10007862&p_topic=10007862

4. Στα 47,500 τετραγωνικά χιλιόμετρα της τότε επικράτειας έχει εκτιμηθεί ότι διαβιούσαν περίπου 750,000 κάτοικοι. Τα αντίστοιχα μεγέθη για το 2011 είναι 10,815,197 κάτοικοι σε

πληθυσμός κατανέμετο στις τρεις απελευθερωμένες περιφέρειες ως εξής:

Πελοπόννησος	53%
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	25%
Κυκλάδες	22%

Με δεδομένο ότι το 1833 το 80% των κατοίκων ζούσαν σε οικισμούς μικρότερους των 2,000 κατοίκων, έχει θεωρηθεί ότι η οικονομία της χώρας ήταν αγροτική κατά ίση αναλογία. Επομένως, σε γενικές γραμμές, πέρα από την απουσία υποδομών και κεφαλαίων, λόγω της αραιής κατοίκησης η οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας έπασχε σοβαρά και από την έλλειψη αγροτικών χεριών. Παράλληλα όμως η γενικότερη πενία των πρώτων ετών της κρατικής ύπαρξης ωθούσε άγνωστο αλλά σημαντικό μέρος του ελληνικού πληθυσμού αφ'ενός στην εσωτερική μετακίνηση σε αναζήτηση καλλιεργήσιμης γης ή άλλης απασχόλησης, αφ'ετέρου στην εξωτερική μετανάστευση προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τους παραδοσιακούς μεταναστευτικούς προορισμούς της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Με βάση δεδομένα του έτους 1839, κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 4% χάρη στο μεγάλο αριθμό γεννήσεων. Ταυτόχρονα όμως, η εξαιρετικά υψηλή θνησιμότητα φαίνεται από το γεγονός ότι οι μισοί θάνατοι (51%) συνέβαιναν σε άτομα κάτω των δέκα ετών, επομένως οφείλετο κατά κύριο λόγο στη μεγάλη βρεφική και παιδική θνησιμότητα, που μπορεί με τη σειρά της να αποδοθεί στο χαμηλό επίπεδο υγιεινής. Κατά συνέπεια, η χώρα διατελούσε ακόμη στο πρώτο στάδιο της δημογραφικής μετάβασης.

Η πληθυσμιακή αύξηση της χώρας οφείλετο στη σταδιακή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου: το 1865 το ποσοστό των θανάτων ατόμων κάτω των δέκα ετών ήταν 42%, υψηλό μεν αλλά χαμηλότερο από όσο πριν από 16 χρόνια. Κυρίως όμως

έκταση 131,957 τετραγωνικών χιλιομέτρων.

οφείλετο στην προσάρτηση νέων εδαφών στο ελληνικό βασίλειο. Όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα η ποσοστιαία αύξηση του πληθυσμού ξεπερνούσε κατά πολύ την αντίστοιχη αύξηση της πληθυσμιακής πυκνότητας.

Έτος	Πληθυσμός	Διαφορά	Πυκνότητα	Διαφορά
1830	750,000		16	
1840	850,246	13%	18	12%
1870 (με Επτάνησα)	1,457,894	71%	29	61%
1889 (με Θεσσαλία)	2,187,208	50%	34	17%
1920 (με νέες χώρες)	5,021,790	130%	40	18%

Ο πληθυσμός της χώρας υφίστατο τις συνέπειες σοβαρών ενδημικών ασθενειών, όπως της ελονοσίας και του τυφοειδούς πυρετού, της σύφιλης και της φυματίωσης. Ωστόσο ξεπέρασε το φράγμα του ενός εκατομμυρίου κατοίκων με την απογραφή του 1853, των δύο εκατομμυρίων με την απογραφή του 1889, δηλαδή μέσα σε 36 χρόνια ο πληθυσμός περίπου διπλασιάστηκε. Έφτασε δε το φράγμα των πέντε εκατομμυρίων κατοίκων με την απογραφή του 1920.

Ο παρακάτω πίνακας δείχνει την εξέλιξη των δημογραφικών μεγεθών (αδρόδεικτη θνησιμότητας, αδρό δείκτη γεννητικότητας και δείκτη φυσικής αύξησης του πληθυσμού), όπως προκύπτει από τις απογραφές των ετών 1861, 1907, 1928, 1940 και 1951.

	Θνησιμότητα, Γεννητικότητα, Φυσική αύξηση πληθυσμού		
	ΑΔΘ (‰)	ΑΔΓ (‰)	ΔΦΑ (%)
1861	26,5	38,6	1,2
1907	20,3	33,6	2,3
1928	17,4	32,4	2
1940	14,6	27,6	0,7
1951	10	21,1	1

Είναι σαφής η μεγάλη φυσική αύξηση του πληθυσμού στις αρχές του εικοστού αιώνα αλλά και η σταθερή υπεροχή των γεννήσεων έναντι των θανάτων σε όλη την περίοδο.

Πόλεις - ύπαιθρος

Όπως ήδη ελέχθη, ο αγροτικός χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας πιστοποιείται από το ποσοστό της κατανομής του πληθυσμού σε χωριά μικρότερα των δύο χιλιάδων κατοίκων. Ωστόσο, όπως έχει δείξει ο ιστορικός Γ. Β. Δερτιλής, το ποσοστό, δηλαδή η αναλογία, του αγροτικού στο σύνολο του πληθυσμού, σταδιακά και σχεδόν γραμμικά μειωνόταν μέσα σε εκατό χρόνια, από το 80% το 1833, στο 72% το 1879, το 62% το 1922 έως το 56.5% το 1933, παρόλο που σε απόλυτους αριθμούς ο αγροτικός πληθυσμός συνέχισε να αυξάνει. Αντίστοιχα εντεινόταν ο εξαστισμός της ελληνικής κοινωνίας.

Στην ελληνική ύπαιθρο η οργάνωση της παραγωγής γινόταν με βάση την οικογενειακή μονάδα, γύρω από την οποία ήταν διαρθρωμένη όλη η ελληνική κοινωνία. Οι αποφάσεις για τις καλλιέργειες, τις μετακινήσεις, την κοινωνική κινητικότητα ξεκινούσαν από την οικογένεια. Η οικογένεια αντλούσε εισόδημα από πλήθος πηγών ταυτόχρονα: τον μικρό γεωργικό κλήρο με ποικιλία καλλιεργειών, μικρή κτηνοτροφία και μικρής κλίμακας τεχνική εργασία. Αυτός ο τρόπος κατανομής των κινδύνων, οι οποίοι απειλούσαν το οικογενειακό εισόδημα, ονομάζεται *πολυέργεια* και είναι χαρακτηριστικός της οικονομίας όλης της Μεσογείου. Ο αποφασιστικός ρόλος της οικογενειακής μονάδας και η *πολυέργεια* εξασφάλιζαν την επιτυχία της αναπαραγωγής της ελληνικής οικογένειας.

Η Αθήνα ως πρωτεύουσα του βασιλείου από το Δεκέμβριο του 1834 με περίπου 7,200 κατοίκους αυξανόταν με κυμαινόμενους ρυθμούς, που επηρεάζονταν από το γεγονός ότι επελέγη ως το διοικητικό κέντρο της χώρας, αλλά και από τη συνολική μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας, την οποία εξυπηρετούσε κυρίως ως κέντρο υπηρεσιών. Για παράδειγμα, κατά τη δεκαετία ανάμεσα στις απογραφές του 1879 και του 1889, που συνέπεσε με τη λεγόμενη τρικουπική περίοδο, η Αθήνα διπλασίασε τον πληθυσμό της σημειώνοντας πρωτοφανή ετήσιο ρυθμό αύξησης

5.34%. Έτσι, το έτος 1889 ξεπέρασε το ορόσημο των 100,000 κατοίκων, τους 290,000 κατοίκους το 1920 και το ένα εκατομμύριο το 1940. Όπως σε όλες τις μεγάλες πόλεις, η φυσική κίνηση του πληθυσμού ήταν ελλειμματική, δηλαδή οι θάνατοι υπερέβαιναν τον αριθμό των γεννήσεων, εξ αιτίας της μεγάλης θνησιμότητας των πόλεων. Η αύξηση της Αθήνας συντελείτο ολοκληρωτικά από την εισροή εσωτερικών μεταναστών.

Οι άλλες ελληνικές πόλεις συγκέντρωναν πληθυσμό από την ύπαιθρο και αυξάνονταν και αυτές τόσο σε απόλυτο αριθμό κατοίκων όσο και ως ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Ειδικότερα, δημιουργούνταν νέες πόλεις, όπως ο Πειραιάς, η Σπάρτη και η Ερμούπολη, ανακατασκευάζονταν με σχέδια παλαιές, όπως η Πάτρα, το Άργος, η Κόρινθος, η Λαμία και η ίδια η Αθήνα. Η αυξητική πορεία των πόλεων δεν ήταν ευθύγραμμη αλλά αποτύπωνε την εξέλιξη και τις διακυμάνσεις της ελληνικής και της τοπικής οικονομίας. Για παράδειγμα, ο ρυθμός αύξησης της Ερμούπολης υπέστη κάμψη κατά το τελευταίο τέταρτο του δέκατου ένατου αιώνα, όταν δηλαδή ο Πειραιάς αύξησε τη σημασία του ως εμπορικό λιμάνι. Οι πόλεις των Ιονίων νήσων άρχισαν να χάνουν τον πληθυσμό τους μετά την Ένωση με το ελληνικό βασίλειο το 1864, ενώ ο πληθυσμός της πόλης του Βόλου εκτινάχθηκε μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας το 1881. Οι πόλεις της βορειοδυτικής και δυτικής Πελοποννήσου απορροφούσαν αγροτικό πληθυσμό από το ορεινό εσωτερικό της για τις ανάγκες της σταφιδοκαλλιέργειας, αλλά μετά την κατάρρευση της σταφίδαγοράς κατά τη δεκαετία του 1890 μειώθηκε ο ρυθμός αύξησής τους ως αποτέλεσμα της κρίσης.

Προσφυγικές μετακινήσεις πληθυσμών

Οι εθνοκαθάρσεις που έλαβαν χώρα σε όλη την ανατολική και κεντρική Ευρώπη και οξύνθηκαν κατά τον εικοστό αιώνα προκάλεσαν πρωτοφανή κύματα προσφύγων, που μετακινούνταν από τις εστίες τους στις χώρες στις οποίες

κατέστησαν εθνικές μειονότητες. Οι μετακινήσεις αυτές συνοδεύτηκαν από έξαρση επιδημιών, όπως ευλογιά, ελονοσία και εξανθηματικό τύφο, επομένως και αύξηση της θνησιμότητας.

Στην Ελλάδα, πέρα από τις εκούσιες μεταναστεύσεις, για τις οποίες ήδη έγινε λόγος, όλη η υπό εξέταση περίοδος χαρακτηρίζεται από μετακινήσεις προσφύγων σε ρεύματα, είτε διασυνοριακές είτε μέσα στα ελληνικά εδάφη. Οι εξεγέρσεις στην Κρήτη έφεραν χριστιανούς αμάχους στον Πειραιά και τα ελληνικά νησιά, ενώ οι εθνικές εξεγέρσεις σε όλη τη χερσόνησο των Βαλκανίων υποχρέωναν τους διωκόμενους μουσουλμάνους να καταφεύγουν για ασφάλεια στην οθωμανική ακόμη Μακεδονία. Σημαντικός αριθμός Ελλήνων κατέφυγαν στο ελληνικό κράτος αφού εκδιώχθηκαν από τις εστίες τους στις πόλεις της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας και αργότερα, κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε ζήτημα διαχείρισης μειονοτικού ζητήματος αρχικά με την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881, οπότε αναγνώρισε ισοπολιτεία στους Μουσουλμάνους κατοίκους των περιοχών αυτών.⁵ Ωστόσο, το ελληνικό βασίλειο περιέλαβε σημαντικό αριθμό αλλόθρησκων και αλλόγλωσσων πληθυσμών μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913). Κατά τη διάρκεια όμως του Δεύτερου Βαλκανικού Πολέμου η Μακεδονία έχασε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της σε πόλεις και σε χωριά εξαιτίας των ομοτήτων, που διέπραξαν οι δύο πλευρές της σύγκρουσης. Έτσι, παρά την επίσημη θέση των ελληνικών κυβερνήσεων για την προστασία των εθνικών μειονοτήτων, η πληθυσμιακή σύνθεση

5. Σύμφωνα με την απογραφή της Θεσσαλίας και Άρτας του 1881 το 8% του πληθυσμού ήταν μουσουλμάνοι. Κατά τις ίδιες τις απογραφικές αρχές όμως αυτό το ποσοστό είναι μικρότερο του πραγματικού.

της Μακεδονίας επηρεάστηκε σοβαρά από τις εθνικές συγκρούσεις.⁶

Η κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου το καλοκαίρι του 1922 άφησε τον ελληνικό πληθυσμό της Μικράς Ασίας εκτεθειμένο στους διωγμούς των Τούρκων εθνικιστών και μόνη επιλογή την προσφυγιά. Στο πρώτο αυτό άμεσο ρεύμα προστέθηκαν και όσοι ορθόδοξοι χριστιανοί κάτοικοι της Τουρκίας υποχρεώθηκαν να καταφύγουν στο ελληνικό κράτος με την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών -την πρώτη στην παγκόσμια ιστορία με υποχρεωτικό χαρακτήρα, που συμφωνήθηκε ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία στη Σύμβαση της Λωζάννης της 17/30 Ιανουαρίου 1923. Οι καταγιστικές δημογραφικές συνέπειες της ανταλλαγής για την Ελλάδα, η οποία υποχρεώθηκε να ενσωματώσει περίπου 1,200,000 νέων κατοίκων⁷, εισήγαγαν μια νέα περίοδο στην ελληνική ιστορία και θα αναλυθούν στο σχετικό κεφάλαιο.

6. Βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο για τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η απογραφή των Νέων Χωρών του 1913 απαριθμεί 2,101,014 κατοίκους σε Μακεδονία, Ήπειρο, Κρήτη και νησιά βορειοανατολικού Αιγαίου, αλλά δεν απογράφει εθνικές κατηγορίες. Το ίδιο ισχύει και για την εθνική απογραφή του 1920.

7. Ταυτόχρονα, με τις συνθήκες περί ανταλλαγής πληθυσμών, αναχώρησαν από την Ελλάδα περίπου 439,000 Τούρκοι και Βούλγαροι.

Βιβλιογραφία

- Cipolla, C. M. *The Economic History of World Population*. Harmondsworth: Penguin, 1974.
- Livi-Bacci, M. *A Consice History of World Poulation*. Cambridge, Mass.; Oxford: Blackwell, 1992.
- McNeill, William H. *Population and Politics Since 1750*. Charlottesville; London: UP of Virginia, 1990.
- Mitchell, B. R. *International Historical Statistics: Europe 1750-2005*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Stéphanos, Clon. *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical; Extrait du Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*. Paris: G. Masson, 1884. 363-580.
- Strong Frederick. *Greece as a Kingdom: Or a Statistical Description of That Country, from the Arrival of King Otho, in 1833, Down to the Present Time*. London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1842.
- Valaoras, V. "A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece." *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 38 (1960): 115-39.
- Βαλαώρας, Βασίλειος. "Δημογραφική ιστορία της συγχρόνου Ἑλλάδος (1860-1965)." *Ἐπιθεώρησις Οἰκονομικῶν καί Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν* 14.1-2 (1959).
- Δερτιλῆς, Γ.Β. *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*. τ.1-2, Αθήνα: Εστία, 2005.
- Κοτζαμάνης, Β. και Ε. Ανδρουλάκη. "Οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεώτερη Ελλάδα (1830-2007)". http://www.demography-lab.prd.uth.gr/Papers/4_KOTZAMANIS-ANDROULAKI%20neoteri%20ellada_2009.pdf (επίσκεψη 13 Μαρτίου 2013).
- Μανσόλας, Αλέξανδρος. *Πολιτειογραφικά πληροφοροία περί Ελλάδος*. Αθήνα, 1980. 1867.

- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης. *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*. Αθήνα, 1985.
- Πετμεζάς, Σ. "Δημογραφία" στο Χατζηιωσήφ, Χ. (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*. τ. Α1, 1900-1922: *οι απαρχές*. Αθήνα: Βιβλιόραμα χ.χ., 41-51.
- Σιάμπος, Γεώργιος Σ. "Δημογραφική εξέλιξις της νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1985." Αθήνα: Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, 1973.
- Ταπεινός, Γιώργος Φ. *Στοιχεία δημογραφίας*. Αθήνα: Παπαζήσης, 1993.
- Χιονίδου, Βιολέτα. "Δημογραφία" στο Κωστής, Κ. και Σ. Πετμεζάς (επ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα (1830-1914)*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006, 81-102.
- Χουλιάρκης, Μ. *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*. Αθήνα, 1974.